

(Research Article)

Reflecting on the Components of Imam Ali's (pbuh) Rule in Opposition to Muawiyah's Policies Based on the Practical Discourse Analysis Method

Hasan Esmailzadeh^{1*}, Parviz Ahmadzadeh hoch², Atefeh Rahmani³

Submit Date: 12 February 2022

Revise Date: 28 April 2022

Accept Date: 22 May 2022

Publication Date: 21 June 2022

(Page 1-24)

Abstract

Critical discourse analysis as a novel branch of human knowledge defines discourse based on specific methods and frameworks. This model analyzes language to reveal the hidden power relations and ideological processes in linguistics. One of the basic theories in the field of critical discourse analysis is the theory of practical discourse analysis method which is carried out in discourse analysis of religious texts in five discursive, structural, semantic, communicative and meta-discourse spheres. The present study employed descriptive-analytical methodology to study governance ties in the speech of Imam Ali (PBUH) through enlisting Practical Critical Discourse Analysis Method. The result of the study revealed that the speech of Imam Ali (PBUH) was charged by an extra-discursive, political and psychological atmosphere. Also, Imam's speech was imbued with appealing diction and a special semantic characteristic that inspired the school ideology of the Imam. This discourse was of course not oblivious to intra-discourse connections, and traces of this intra-textual connection could be detected in Imam's speech.

Keywords: Nahj al-Balagha, Governance Ties, PADAM, Semantic Processing.

1. Assistant Professor of Arabic Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.
2. Assistant Professor of Arabic Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.
3. PhD student, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.

*: Corresponding Author: **Email:** h.esmailzade@gmail.com

How to cite this article: Esmailzadeh, H., Ahmadzadeh hoch, P., Rahmani, A. (2022). Reflecting on the components of Imam Ali's (pbuh) rule in opposition to Muawiyah's policies based on the Practical Discourse Analysis Method. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(37), 1-24. DOI: 10.22084/NAHJ.2022.26070.2802

1. Introduction

One of the most exemplary ruling periods throughout history is the government of Imam Ali (PBUH). The richest extant literary texts dedicated to the reconstruction of the religious government are related to the era of his reign, which is collected in the great book of Nahj al-Balagha. This religious book deals with many issues. One of them is Imam Ali's (PBUH) way of governance, particularly his ruling style versus Muawiyah's policies, which has been the focus of many studies. Since the discourse of the Imam (PBUH) is derived from the prevailing political and social conditions, on the one hand, and the discourse itself plays a fundamental role in externalizing power relations, on the other hand, critical discourse analysis is employed for discussion and further examination.

2. Method: CDA and PADAM

Fairclough developed and expanded the theory of critical discourse analysis as an efficient means of understanding texts and discourse. After him, critical discourse analysis was divided into different branches and theories and emerged in different dimensions. Critical discourse analysis is an emerging branch that examines discourse and textual mechanisms and discourse-oriented structures in the text by recruiting different strategies. In critical discourse analysis, the fundamental hypothesis is that discourse is a product of society and the external reality plays an instrumental role in the formation of discourses (Phillips and Jørgensen, 2013: 111). Many approaches have been put forward in the field of critical discourse analysis. Van Dyke, Fairclough and Laclau and Mouffe's methodologies are among the most important of these methods, each of which is armed with its own method and style in discourse analysis. A method that has attracted a lot of attention in critical discourse analysis, which has been selected for this quest, is Practical Discourse Analysis Method or the PADAM model, which focuses mostly on religious texts (Bashir, 2016: 195).

3. Theoretical framework: Reading Governance Ties

The components and ties of Amir al-Mu'minin's governance in Nahj al-Balagha as a religious text are analyzed based on the model of PADAM at the following five levels:

A. Discursive space: The first talking point raised in the practical critical discourse analysis is the spatial, social and political atmosphere that governs the discourse. The fundamental hypothesis is that the prevailing

spatial and social space plays an important role in the production of discourse and that of meaning. In PADAM, when talking about the discourse space, concepts such as power, identity and sovereignty are raised. The political atmosphere that prevailed during the era of Imam Ali (PBUH) after the Prophet (PBUH) passed away, is influenced by concepts such as caliphate and sovereignty. Where the rival discourse has created such a discourse environment and seeks to assume the caliphate and rule over the people, we can see two fronts in this discourse competition.

B. Structural space: This space is concerned with how the text appears, which relies mainly on the language base. The structural space addresses the rhetorical structure, a part of which concerns the way grammar is used to make sentences and combine words. Certain political conditions govern Imam Ali's speech. In the discourse confrontation with Muawiyah, government and governance form the central core of the discourse and the structural space of the discourse in the context of history is affected by the type of view of government and governance at a specific time in which the discourse occurs.

C. Semantic space: The ultimate goal in producing discourse is to create meaning. In fact, discourses are the manifestation of the meaning that humans find suitable for their living space, and in this view, language is a means of creating meaning which seeks to create and recreate meaning and reveal the appropriate living space at the core of the discourse (Anati, 2019: 154). The living environment of Imam Ali (PUBH) is undoubtedly in conflict with that of Muawiya, as a result of which, we see a difference in the discourse meanings of the two sides. In the semantic space, we are faced with three components of inter-textual narrative, truth and reality, hegemony and identity, each of which is somehow related to power and governance.

D. Communicative space: in relation to humans, discourse is a proposition that humans create as a result of being influenced by their surroundings. By producing discourse, human seeks to change the world outside. The religious identity of Imam Ali's discourse stems from the monotheistic origin and his connection with the Prophet. Imam Ali himself depicts this truth in a way that is clearly visible in the answers to Muawiya's letters after the Battle of Jamal.

E. Meta-discourse space: This space outlines the conditions of power-dominance for the emergence of different narrative discourses in different periods. By discovering this meta-discourse space, it is possible to understand different narratives and determine their meanings, orientations and goals (Bashir, 1399: 111). It seems that the meta-discursive

atmosphere of Imam (PBUH) in confrontation with Mu'awiyah is the false allegation leveled by Mu'awiyah that Uthman has been murdered by Imam Ali (PBUH), as a central issue from the beginning of Imam Ali's caliphate.

4. Conclusion

The confrontational discourses of Imam Ali (PBUH) and Muawiyah appeared in a period when the caliphate and governance had influenced the atmosphere of the society. For this reason, the central core of their discourse is affected by this space and also by the way the parties look at governance in the context of language at that particular time. To strengthen the central core of his discourse, Imam Ali (PBUH) uses the Qur'an so that his discourse capacity has a monotheistic origin and is related to Islamic principles based on justice and religiosity. As a matter of fact, the linguistic structure of the speech of Imam (PBUH) is formed with the centrality of monotheistic government and religion. PADAM model in the analysis of this text shows that the discourse of conflict has been discussed while power and hegemony in the field of discourse conflict seeks to reverse the reality. As far as Muawiyah's rule is concerned, the character of Imam Ali (AS) has been oppositely reflected in a bad light.

References

(In Persian)

- Agha Golzadeh, F. (2006). **Critical discourse analysis**. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Azdanlou, H. (1380). **Discourse and society**. Tehran: Ney Publishing.
- Bachelor, G. (2004). **Place experience**. Jalal Satari Tehran: Toos.
- Bashir, H. (2015). **Application of discourse analysis in understanding religious sources**. Tehran: Farhang Islam Publishing House.
- ----- (2017). **Analysis of religious discourse**. Tehran: Imam Sadegh University Press.
- ----- (2018). "Discourse analysis of pledging allegiance in the letters of Imam Ali (PBUH) and Mu'awiyah based on the theory of harmonious management of meaning". **Nahj al-Balagha Research Quarterly**, 18(62), 131-165.
- ----- (1400). "The process of making meaning in discourse analysis using the Padam method with a case study of Islamic awakening". **Scientific Quarterly Journal of Humanities Methodology**, 27(106), 31-48.
- Bashir, H, Rajabi, Mohsen & Tali Tabasi, M. (2019). "Discourse analysis of Tablighi verse in Ghadir Sermon using the Practical Discourse Analysis Method". **Biannual Journal of Qur'an and Hadith**, 13(2), 107-128.

- Dashti, M. (2012). **Nahj al-Balagha**. 12th edition Qom: Nishta Publications.
 - Fairclough, N. (1387). **Critical analysis of discourse**. Translated by Shaisheta Piran, Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi, Tehran: Taba and Nasha.
 - Hefni, Hussein. (2012). **Discourse analysis**. The Third Scientific Conference: Arab Discourse Analysis Amman: Philadelphia University.
 - Howarth, D. (2018). **Critical discourse analysis**. Ruhollah Ghasemi. First Edition. Tehran: Ney Publications.
 - Phillips, Louise and Jurgens, Marianne. (2013). **Theory and method in discourse analysis**. Translated by Hadi Jalili, Tehran: Ney Publications.
 - Qaraei Sultanabadi, A. (2017). "Recognition of discourse levels". **Nahj al-Balagha Research Journal**, 6(21), 1-19.
 - ----- (2021). "Analysis of the phenomenon of meaning in parts of Nahj-al Balagha with the semantics approach of the Fillmore framework". **Nahj al-Balagha Research Journal**, 9(34), 137-120.
 - Sultani, MR. (1384). **The effectiveness of Laclau and Mouffe's theory in explaining and understanding texts: a critical method**. Tehran: Pegah Publications.
- (In Arabic)**
- Anati, W. (2019). **Language, discourse and society**. Damascus: Dar Al-Kutub.
 - Obeid, H. (2005). **On discourse analysis**. Iraq: College of Arts and Humanities.

(مقاله پژوهشی)

بازتاب مؤلفه‌های حکمرانی امام علی (ع) در تقابل با سیاست‌های معاویه بر اساس روش عملیاتی تحلیل گفتمان انتقادی (پدام)

حسن اسماعیل‌زاده^{۱*}، پرویز احمدزاده^۲، عاطفه رحمانی^۳

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۰۸

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۲۳

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۰۱

(از ص ۷ تا ۲۴)

چکیده

تحلیل گفتمان انتقادی شاخه‌ای جدید از دانش بشری است که گفتمان را بر اساس روش‌ها و چارچوب‌های مشخص تعریف می‌کند. این الگو، به تجزیه و تحلیل زبان با هدف آشکارسازی روابط قدرت پنهان و فرآیندهای ایدئولوژیکی در زبان‌شناسی می‌پردازد. یکی از نظریه‌های اساسی در زمینه تحلیل گفتمان انتقادی نظریه روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام) که مخفف عبارت لاتین (Practical Discourse Analysis Method) است و در تحلیل گفتمان متون دینی در پنج فضای گفتمانی، ساختاری، معنایی، ارتباطی و فراگفتمانی انجام می‌گیرد. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، به خوانش مناسبات‌های حکومتی در گفتمان امام علی (ع) با روش عملیاتی تحلیل گفتمان انتقادی (پدام) پرداخت. برآیند پژوهش نشان داد که گفتمان امام علی (ع) تحت تأثیر فضای سیاسی و روانی بیرون از گفتمان بود و زبان گفتمان امام (ع) زبانی گیرا با بار معنایی خاصی بود که ایدئولوژی مکتبی امام را القا کرد. این گفتمان از ارتباط‌های درون گفتمانی غافل نبوده و رگه‌هایی از این ارتباط درون متنی در گفتمان امام قابل مشاهده بود.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، مناسبات حکومتی، پدام، فرایندسازی معنا.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

۳. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

۱. مقدمه

حکومت، یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی است که شکل‌های نخستین آن با پیدایش اولین جوامع انسانی پدیدار گشته‌اند و انسان‌ها به فراخور سیر تکامل آرا و اندیشه‌های خویش، اشکال متنوعی از آن‌ها را شکل داده و تکامل بخشیده‌اند. نیک‌فرجام‌ترین گونه‌های حکمرانی و حکومت در طول تاریخ، توسط پیامبران برگزیده خداوند متجلی شدند؛ ولی ادبیات این نوع حکمرانی در دوره‌های کوتاه حکومت پیامبر (ص) و امام علی (ع) فراهم گردید به طوری که هرگونه اجتماع بشری بتواند با سازوکارهای عادی به مراتبی از شاخص‌های آن دست یابد. قابل تأمل است که پرمایه‌ترین متون ادبی به‌جای مانده برای بازسازی این سنت الهی، مربوط به دوران حکومت کوتاه امام علی (ع) است.

کتاب نهج‌البلاغه با گردآوری شریف رضی از سخنان حضرت علی (ع)، یکی از رساترین و شیواترین سخن‌ها بعد از قرآن کریم و سخنان پیامبر اکرم (ص) است. این کتاب سترگ سرشار از موضوعات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ... می‌باشد. در این راستا یکی از مهمترین موضوعاتی که حضرت بدان اهتمام ویژه‌ای داده است، مسأله حکومت‌داری و مناسبات حکومت است. این مسأله از جانب امام (ع) با رویکردی اسلامی در نهج‌البلاغه بازتاب ویژه‌ای دارد به طوری که پرمایه‌ترین متون ادبی به‌جای مانده برای بازسازی این سنت الهی، مربوط به دوران حکومت کوتاه امام علی (ع) به شمار می‌آید و نیز نهج‌البلاغه به‌مثابه سندی سفارش‌های حضرت را مستندسازی می‌کند.

۱-۱. بیان مسأله

تحلیل گفتمان انتقادی شاخه‌ای نوظهور است که با تکیه بر استراتژی‌های مختلف به بررسی گفتمان و سازوکارهای متنی و سازه‌های گفتمان محور در متن می‌پردازد. گفتمان به‌عنوان یک کنش اجتماعی، نقش زبان در بیان ایدئولوژی را مورد بررسی و کنکاش قرار می‌دهد. ارتباط بین گفتمان‌ها و همچنین زمینه‌های مختلف گفتمانی در نظریه تحلیل انتقادی گفتمان به‌عنوان فرآیندی غیرقابل انکار مطرح است و به عبارتی در نظریه تحلیل گفتمان انتقادی این فرضیه اساسی مطرح می‌شود که گفتمان محصول اجتماع و جامعه است و واقعیت بیرونی نقش مهمی در شکل‌گیری گفتمان‌ها دارد (فیلیس و یورگنسن، ۱۳۹۳: ۱۱۱).

گفتمان زاینده شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم است و از طرفی دیگر خود گفتمان نیز نقشی اساسی در خارج کردن مناسبات قدرت دارد؛ به عبارت دیگر ارتباط همسو یا ناهم‌سویی که گفتمان با مناسبات قدرت دارد، در تحلیل گفتمان انتقادی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. فرکلاف نظریه تحلیل گفتمان انتقادی را به‌عنوان روشی کارآمد در فهم متون و گفتمان بسط و گسترش داد و تحولی در این دانش شناختی بشر ایجاد کرد که بعد از وی به شاخه‌ها و نظریه‌های مختلفی تقسیم شد و در ابعاد مختلفی در تحلیل گفتمان انتقادی ظهور کرد.

لازم به ذکر است هیچ گفتمانی به معنای دقیق کلمه از شرایط زمانه خود جدا نیست و پیوند زیادی بین هر گفتمان با واقعیت‌های محیطی و ساختارهای زبانی وجود دارد. این مطلب به عوامل پراگماتیک (مطالعه معنا در جریان فرآیند تعامل که در این فرآیند بر روابط میان گوینده، شنونده، آنچه گفته شده و زمینه تأکید

می‌کند) و فهم سخن امام در نهج البلاغه به شدت نیازمند توجه به عوامل پراگماتیک ایشان است که بخش مهم از این عوامل به اسباب صدور سخن ایشان برمی‌گردد که بازتاب حوادث روزگار حیات ایشان می‌باشد (قرایی سلطان‌آبادی، ۱۳۹۷: ۱۰).

رویکرد پدام بیشتر در متون دینی و گفتمان مذهبی مورد توجه قرار می‌گیرد. پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی بر اساس الگوی روش عملیاتی (پدام) در تحلیل گفتمان انتقادی به خوانش مناسبت‌های حکومتی در نامه‌های امام علی (ع) می‌پردازد و برای رسیدن به این منظور ابتدا به توصیف تحلیل گفتمان، تحلیل گفتمان انتقادی پرداخته شد و سپس در خصوص الگوی عملیاتی تحلیل گفتمان پدام که شامل پنج سطح «گفتمانی، ساختاری، معنایی، ارتباطی و فراگفتمانی» است مختصر تعریفاتی ارائه خواهد شد و سپس مؤلفه‌های برگزیده در مورد مناسبت حکومتی در تقابل با سیاست‌های معاویه مورد بررسی و تحلیل انتقادی قرار می‌گیرد. بدین ترتیب مقاله حاضر در پی یافتن پاسخی برای سؤال‌های زیر می‌باشد:

- اصول امام (ع) در تقابل با معاویه در مسأله حکمرانی بر چه مبنایی صورت پذیرفته است؟
- مؤلفه‌های حکمرانی در نامه‌های امام به معاویه بر اساس سطوح پنج‌گانه الگوی پدام چگونه ارزیابی می‌شود.

۲-۱. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش مقاله حاضر با توجه به عنوان مقاله به دو بخش تقسیم می‌شود. قسمت اول پژوهش‌هایی که در سایه نظریه تحلیل گفتمان پدام به انجام رسیده که برای آشنایی به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

- حسن بشیر مقاله «امام و امامت در گفتمان امام رضا (ع)» را در فصلنامه رضوی در سال ۱۳۹۷ چاپ کرده که در این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی دیدگاه‌های نظری و فرانظری مطرح شده در گفتمان امام رضا (ع) در حوزه امام و امامت با شیوه تحلیل گفتمان بر اساس نظریه پدام می‌پردازد. بخشی از یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که تحلیل گفتمانی خطبه امام رضا (ع) بیانگر هشت رویکرد مهم اعتقادی، معرفتی، عرفانی، اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی، سیاسی و تاریخی است که در این مقاله محورهای اساسی هر رویکرد مطرح شده است.

- احسان وفایی و سعید امیرکاوه مقاله‌ای با عنوان تحلیل گفتمان موضوع حجاب به روش پدام در مطبوعات عصر مشروطه؛ با تأکید بر نشریه ایرانشهر در دوفصلنامه مطالعات اسلامی زنان و خانواده در سال ۱۳۹۸ به چاپ رسانده‌اند که در این مقاله تلاش شده تا با بررسی تحلیل گفتمان پدام، به شیوه توصیفی-تحلیلی، در پنج لایه تحلیل، از مرحله سطحی-سطحی تا مرحله عمیق‌تر به بررسی برخی متون مندرج در نشریات مشروطه درباره زنان می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که خواسته‌های اجتماعی آن عصر، همچون حق تحصیل، تساوی در حقوق و آزادی، در کنار ادبیات انتقادی حمله به سنت‌ها و فرهنگ مردان و زنان ایرانی، مقایسه زنان ایرانی با زنان اروپایی و ... به نوعی ادبیات تمهیدی و کنایی برای طرح مسائل حساس دینی و اجتماعی، همچون حجاب بوده است.

- حسن بشیر مقاله‌ای با عنوان تحلیل گفتمان بیعت در نامه‌های حضرت علی (ع) و معاویه بر پایه نظریه مدیریت هماهنگ معنا در فصلنامه پژوهش‌های نهج‌البلاغه در سال ۱۳۹۸ به چاپ رسانده که در این مقاله سعی شده مفهوم «بیعت» که یکی از مهمترین مفاهیم مطرح شده در نامه‌های مذکور است با روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام و بر اساس نظریه مدیریت هماهنگ معنا مورد تحلیل قرار گیرد. نتایج حاصل از تحلیل گفتمان نامه‌های مزبور با روش پدام حاکی از آن است که سه گفتمان «بیعت، قتل عثمان و جنگ» دارد که این سه گفتمان ریشه در فراگفتمان‌های خلافت، قتل و جنگ‌های گذشته دارد که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در جنگ‌های پیامبر اکرم (ص) با بیعت شکنان مشاهده کرد.

- حسن بشیر و همکاران مقاله‌ای تحت عنوان تحلیل گفتمان آیه تبلیغ در خطبه غدیر به روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام در مجله دو فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث در سال ۱۳۹۹ به چاپ رسانده‌اند که در این پژوهش کوشیده‌اند تا با تکیه بر روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام، به بررسی آیه تبلیغ در فضاهای ساختاری، معنایی، ارتباطی، گفتمانی و فراگفتمانی بپردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که گفتمان آیه، ولایت را امری الهی بیان می‌کند حتی رسول اکرم (ص) در خصوص محتوا، زمان و روش ابلاغ هیچ گونه نقشی ندارد فضای تحلیل گفتمانی این آیه نشانگر آن است که رسالت پیامبر اکرم (ص) و دین اسلام شریعت محور نیست بلکه ولایت محور است؛ زیرا جریان رسالت پیامبر اکرم (ص) بعد از رحلت ایشان نیز ادامه دارد.

اما بخش دوم پیشینه پژوهش مربوط به نهج‌البلاغه است که پژوهشگران زیادی به بررسی سخنان ارزشمند امام علی (ع) پرداخته‌اند به همین خاطر ذکر حتی برخی از آن‌ها از حوصله بحث خارج است لذا در این قسمت به پژوهش‌هایی اشاره می‌شود که به نحوی با مقاله حاضر در ارتباط باشند:

- امیر کوهی پایان‌نامه‌ای در سال ۱۳۹۶ تحت عنوان «تحلیل گفتمان نامه امام علی (ع) به مالک اشتر»، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه مازندران، گروه زبان و ادبیات عربی نگاشته است. که در این پایان‌نامه، نامه امام (ع) به مالک اشتر از نامه‌های سیاسی و حکومتی حضرت در نهج‌البلاغه به شمار می‌آید. پژوهش حاضر این نامه را با رویکرد تحلیل گفتمان بررسی شده و نیز نویسنده تلاش می‌کند ساخت نحوی، ادبی نامه را تحلیل کند.

- زینب نصیری زرنندی و زینب علی اکبری مقاله‌ای در سال ۱۳۹۶ تحت عنوان شیوه حکومت‌داری و آبادانی جامعه از دیدگاه نهج‌البلاغه در مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی به چاپ رسانده‌اند. هدف از این مقاله برقراری یک ارتباط منطقی میان شیوه حکومت‌داری و آبادانی جامعه است. و نیز سعی می‌کند با استفاده از روش کتابخانه‌ای ضمن مرور کلی بر مفاهیم اساسی به عواملی که کلید توسعه جامعه است و به آرمان‌های حکومت جامه عمل می‌پوشاند، اشاره کند و در پایان اعتقاد دارد تحقق آرمان‌های حکومت، در اختیار داشتن برنامه‌ای است که راه دست‌یابی به اهداف را نشان دهد. اداره جامعه نیازمند مقرراتی است که ناظر بر پدیده‌های متغیر و شرایط گوناگون باشد.

- علی اکبر نورسیده و همکاران مقاله‌ای تحت عنوان «القصديّة في رسائل الإمام عليّ (ع) إلى معاوية في ضوء الأفعال الكلاميّة در مجلة دراسات في اللغة العربيّة وآدابها» در سال ۱۳۹۹ به چاپ رسانده‌اند که این مقاله به بررسی نامه‌های امام علی (ع) به معاویه می‌پردازد و نشانگر این است که معاویه در مسأله خونخواهی عثمان ادعاهایی دارد و حضرت در جواب این نامه‌ها اقدام می‌کند. در واقع گفتمان تقابلی امام (ع) و معاویه نوعی گفتمان سیاسی و حکومتی محسوب می‌شود. در آخر به این نتیجه می‌رسد که کنش‌های گفتاری امام (ع) بیشتر به منظور جهت‌دهی و تغییر رویکرد عقیدتی و شخصیتی معاویه نسبت به مسائل سیاسی، دینی و اجتماعی است که در قالب کنش‌های ضمنی و غیرمستقیم می‌آید.

با توجه به پژوهش‌های مذکور و خلاصه‌ی نتایج آن‌ها پر واضح است که تاکنون پژوهشی درباره‌ی بررسی مؤلفه‌های حکمرانی امام علی (ع) در تقابل با سیاست‌های معاویه بر اساس روش عملیاتی تحلیل گفتمان انتقادی پدام در نهج البلاغه نگاشته نشده است از این رو پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد بر منابع کتابخانه‌ای در صدد است تا نامه‌های امام علی (ع) به معاویه را در نهج البلاغه با تکیه بر نظریه‌ی تحلیل گفتمان بر اساس الگوی پدام مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. در این راستا ابتدا تعریفی از تحلیل گفتمان و الگوی پدام ارائه شده سپس سطوح پنج گانه این الگو بعد از تعریف آن‌ها در نامه‌های نهج البلاغه به اجرا درآمده است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

امروزه نوع تعامل دولت مردان با مردم خود از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است آن تعاملی که میان دولت و جامعه حاکم است می‌تواند بر سرنوشت سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی آن سرزمین تأثیرگذار باشد. نهج البلاغه به عنوان یک منبع دینی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی از جمله متونی است که امیرالمؤمنین در آن در زمینه مدیریت سیاسی، اجتماعی و حکمرانی ارشاداتی را فرموده‌اند بنابراین گفتمان امام و آشنایی با سطوح پنج گانه پدام، در این زمینه می‌تواند برای تمام سیاست مردان به ویژه مسلمانان یک منبع مناسب در جهت تمدن سازی و تبیین مؤلفه‌ها حکمرانی باشد تا از طریق آن یک محیط مؤثر و فعال در عرصه‌های گوناگون به عمل بیاید.

۲. بحث

۱-۲. الگوی پدام در تحلیل گفتمان انتقادی

اصطلاح گفتمان از واژه لاتین discurs-us و فرانسوی discourse به معنای گفتگو، محاوره و گفتار است. در زبان عربی به "الخطاب" و تحلیل گفتمان به "تحليل الخطاب" و در فرانسوی Discourse analysis است که در زبان فارسی به سخن کاوی، گفتمان کاوی، تجزیه و تحلیل کلام و تحلیل گفتار نیز معادل‌یابی شده است (عضدانلو، ۱۳۸۰: ۱۵).

تحلیل گفتمان با این پیش فرض آغاز می‌شود که همه‌ی ابژه‌ها و کنش‌ها، معنادار هستند و معنایشان از لحاظ اجتماعی و تاریخی محصول نظام‌هایی با قواعد خاص می‌باشند (هوارث، ۱۳۹۸: ۲۴).

تحلیل گفتمان از زمان طرح، تاکنون انواع مختلفی همچون تحلیل گفتمان توصیفی، ساختارگرا، نقش گرا، افناعی و ... داشته است. مهم‌ترین گرایش به وجود آمده در حوزه گفتمان، تحلیل گفتمان انتقادی است؛ برخلاف گفتمان توصیفی، برخی زبان‌شناسان ماهیت تحلیل گفتمان را انتقادی می‌دانند و تحلیل گفتمان انتقادی را معادل خود تحلیل گفتمان فرض کرده‌اند. در واقع تحلیل گفتمان انتقادی تلاقی میان تحلیل گفتمان از یکسو و مطالعات انتقادی از سوی دیگر است (آفاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۴۸). نورمن فرکلاف (Norman Fairclough) نیز در کتاب خود با عنوان تحلیل انتقادی گفتمان، درباره رویکرد انتقادی می‌نویسد: «رویکرد انتقادی مدعی است که گزاره‌های تلویحی طبیعی شده که منشأ ایدئولوژیک دارند، در گفتمان فراوان یافت می‌شوند و در تعیین جایگاه مردم به‌عنوان فعالان اجتماعی، نقش ایفا می‌کنند» (۱۳۸۷: ۲۰). این تعریف نشان‌دهنده ضعف تحلیل گفتمان توصیفی و نقش‌گرا است. به عبارت بهتر، تحلیل گفتمان انتقادی با وارد کردن نقش «قدرت» و «ایدئولوژی» به مثابه‌ی شرایط فرامتنی مؤثر بر تحلیل گفتمان تأکید می‌ورزد. در حقیقت تعیین هویت گفتمان، موقعیت سوژه‌ها، جهت‌یابی ابژه‌ها و موضوع ایدئولوژی، تولید و جهت‌بخشی گفتمان در ارتباط با موضوعات قدرت و مناسبات آن از موضوعات و پیش‌فرض‌های اساسی در نظریه تحلیل گفتمان انتقادی است (حفنی، ۲۰۱۲: ۶۱).

«رویکردهای بسیاری در زمینه تحلیل انتقادی گفتمان ظهور کرده است. روش ون دایک (van Dijk)، فرکلاف و لاکلا و موف از مهمترین این روش‌ها هستند. هر یک از این رویکردها روش و اسلوب خاصی برای تحلیل گفتمان برای خود دارند که البته نوعی ابهام در شیوه عمل در آن‌ها وجود دارد و به تعبیر دیگر، نمی‌توانند نوعی از عینیت را بازنمایی کنند. روشی که در این جستار برای تحلیل به کار گرفته شده است روش تحلیل به شیوه پدام (Practical Discourse Analysis Method) «روش عملیاتی تحلیل گفتمان» می‌باشد (بشیر، ۱۳۹۵: ۱۶۹).

۲-۲. خوانش مناسبت‌های حکمرانی

روش «پدام» برای تحلیل متون غیر دینی، تبیین رابطه متن و فرامتن در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و ... در پنج سطح تعیین شده است، در تحلیل گفتمان متون دینی این پنج سطح به پنج فضا نام‌گذاری شده‌اند که منعکس‌کننده «فضای متنی و بینامتنی» مؤثر در خلق گفتمان روایی است. در ادامه هر کدام از این فضاها مورد بررسی قرار می‌گیرند:

۲-۲-۱. فضای گفتمانی

اولین محوری که در روش عملیاتی تحلیل گفتمان انتقادی پدام مطرح می‌شود فضای مکانی، اجتماعی و سیاسی حاکم بر گفتمان است. تولید معنا در متن، در ارتباط با فضای مکانی شکل می‌گیرد و فرضیه اساسی این است که فضای مکانی و اجتماعی حاکم، نقش مهمی در تولید گفتمان و تولید معنا دارد. روش پدام مؤید این است که بحث‌های مربوط به بافت موقعیت و زمینه، اهمیت بسزایی در تحلیل گفتمان انتقادی دارند. نگاه به زمینه و مکان در نظریه تحلیل گفتمان انتقادی پدام چیزی غیر از نگاه گئورک زیمل (Georg Simmel) به مکان و انسان مکانی است که اشاره به ارتباط و وابستگی انسان به مکان و زمین دارد و

این ارتباط و وابستگی جزء جدایی‌ناپذیر حقیقت وجودی انسان و لازم و ملزوم وجود آدمی است (باشلار، ۲۰۰۴: ۱۱۹).

در روش پدام فضای مطرح شده چیزی غیر از ارتباط مکانی و زمانی است و در واقع در ارتباط با شخصیت ها، هویت‌ها و حتی در ایدئولوژی حاکم، چند نوع فضای گفتمانی، مورد بررسی قرار می‌گیرد که در ادامه فضاهای گفتمانی مورد نظر بحث و بررسی می‌شود. در روش پدام زمانی که درباره فضای گفتمانی صحبت می‌شود، مفاهیمی چون قدرت، هویت و حاکمیت مطرح است.

فضای سیاسی حاکم بر عصر امام علی(ع) بعد از رحلت پیامبر اسلام (ص) مرتبط با مفاهیمی چون خلافت و حاکمیت است و در شرایطی که گفتمان رقیب چنین فضای گفتمانی را خلق کرده است و به دنبال تصدی خلافت و حاکمیت بر مردم است، لذا شاهد دو جبهه در این رقابت گفتمانی هستیم؛ از یک طرف در گفتمان رقیب، مادی‌گرایی و قدرت‌طلبی از انگیزه‌های اصلی تولید گفتمان برای سیطره بر شرایط سیاسی و فضای اجتماعی حاکم است و از سوی دیگر مفاهیمی اصیل چون عدالت، اختیار و مردم‌محوری در سایه خدامحوری و دینداری از اصلی‌ترین دلایل و اسباب داخل شدن در نزاع گفتمانی برای به حاشیه بردن گفتمان رقیب است. شرایط سیاسی حاکم بر عصر امام علی(ع) سرشار از اتفاقات ناگوار بود و محوریت خلافت، حاکمیت و استمرار نزاع گفتمانی از زمان سقیفه بعد از رحلت پیامبر اسلام (ص) تا زمان قتل عثمان از مهمترین شاخصه‌های سیاسی و اجتماعی عصر امام علی(ع) است و در این فضای غالب، جبهه‌گیری گفتمانی و بکارگیری سازوکارهای مناسب گفتمانی، به دنبال چیرگی و تسلط بر فضای سیاسی و اجتماعی حاکم و خلق و تولید گفتمان مناسب با ارزش‌های انسانی اصیل است. در نامه ۹ در پاسخ به خون‌خواهی معاویه چنین می‌فرمایند:

«وَأَمَّا مَا سَأَلْتَ مِنْ دَفْعِ قَتْلَةِ عُثْمَانَ إِلَيْكَ، فَإِنِّي نَظَرْتُ فِي هَذَا الْأَمْرِ، فَلَمْ أَرَهُ يَسْعِي دَفْعُهُمْ إِلَيْكَ وَ لَا إِلَيَّ غَيْرِكَ» (نامه ۹)؛ «و اما از من خواسته بودی که قاتلان عثمان را نزد تو فرستم، من در این کار اندیشیدم. دیدم برای من میسر نیست که آن‌ها را به تو یا به دیگری سپارم».

با کمی تأمل بر این عبارت‌ها فضای گفتمان تقابلی بین امام و معاویه روشن می‌شود. معاویه به حکومت و حکمرانی امام بر مسلمانان اقرار نمی‌کرد، ولی وی را به رسیدگی به دادخواهی و شکایت‌های مردم و مجازات ستمگران ملزم می‌دانست و این مانند آن است که به فرد و دانش شخصی او ایمان نداشته باشی و در عین حال او را به آموزش مردم ملزم کنی. امام (ع) در برخی از نامه‌هایش به معاویه از این اختلاف و تناقض یاد کرد و فرمود: «معاویه! تو درباره کشندگان عثمان بسیار به زیاده سخن گفتی، همان‌گونه که مردم با من بیعت کردند تو نیز بیعت کن، آنگاه از کشندگان عثمان نزد من شکایت کن، و من (قرآن را داور قرار می‌دهم) ولی آنچه تو می‌خواهی همانند فریب کودک به هنگام بریدن از شیر است. در واقع این اقرار معاویه و نشان می‌دهد که فضای گفتمانی او با حضرت فضایی خلافتی و حکومتی است و در این میان خون‌خواهی عثمان نوعی بهانه است.

۲-۲-۲. فضای ساختاری

فضای ساختاری، فضای چگونگی ظاهر شدن متن است که عمدتاً بر پایه زبان متکی است. به شکل مسوط تر یا واضح‌تر می‌توان گفت که معنای فضای ساختاری توجه به ساختار بلاغی یا رتوریک است که بخشی از آن به نحوه به‌کارگیری دستور زبان در چگونگی ساخت جملات و ترکیب کلمات برمی‌گردد. هم‌نشینی و جان‌نشینی واژگان در ترکیب جملات از اهمیت خاصی برخوردار است و فضای ساختاری و شرایط ساختاری حاکم بر تولید گفتمان توجه زیادی به زبان و ارتباطات درون زبانی دارد. به عبارت دیگر ساختار زبان در هر دوره در یک فضای گفتمان و در یک فضای سیاسی و اجتماعی شکل می‌گیرد (بشیر، ۱۳۹۷: ۴۷). لازم به ذکر است که در روش‌هایی همچون روش ون دایک، تلاش می‌شود تا نمودهای زبانی و شیوه‌های دستوری بررسی و تحلیل شود. آنچه که در روش عملیاتی تحلیل گفتمان مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد، فضای شکل‌گیری زبان در شرایط مختلف تاریخی است که جای بحث و بررسی دارد و به نظر می‌رسد که در این نوع نگاه، توجه به فضای ساختاری زبان، تحت تأثیر اولویت‌ها و بینش‌های تبارشناسی مختلفی است که با فوکو (FOCO) پیوند خورده است. شرایط سیاسی خاصی بر گفتمان امام علی (ع) حاکم است و گفتمان غالب در این دوره و به‌خصوص در تقابل گفتمانی با معاویه حکومت و حکمرانی هسته مرکزی گفتمان را تشکیل می‌دهد و فضای ساختاری گفتمان در بستر تاریخ متأثر از نوع نگاه به حکومت و حکمرانی در بستر زبان و در برهه زمانی خاصی است که گفتمان در آن ایراد می‌شود. در این زمینه می‌فرماید:

«إِنَّهُ بَايَعِي الْقَوْمَ الَّذِينَ بَايَعُوا أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ عَلَى مَا بَايَعُوهُمْ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَكُنْ لِلشَّاهِدِ أَنْ يُخْتَارَ وَلَا لِلْعَائِبِ أَنْ يَرُدَّ؛ وَإِنَّمَا الشُّورَى لِلْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ...» (نامه/۶) «این مردمی که با ابوبکر و عمر و عثمان بیعت کرده بودند، به همان شیوه با من بیعت کردند. پس آن را که حاضر است، نرسد که دیگری را اختیار کند و آن را که غایب بوده است نرسد که آنچه حاضران پذیرفته‌اند نپذیرد. شورا از آن مهاجران و انصار است...»

این نامه به معاویه نوشته شده است که پس از جنگ جمل در سال ۳۹ هجری، توسط جریر بن عبدالله فرستاده شد، در این نامه امام علی (ع) معاویه را به بیعت و قبول خلافت خویش دعوت فرمود. با بررسی و تحلیل این فقره از نامه امام علی (ع) که به معاویه نوشته شده است معلوم می‌شود امام علی (ع) علل مشروعیت حکومت خویش را با روشی استدلالی بر اساس باورهای دشمن به اثبات رسانده است، زیرا معاویه به ولایت و امامت امام علی (ع) و نصب الهی و ابلاغ رسول خدا (ص) اعتقاد ندارد و تنها در شعارهای خود، بیعت مردم و شورای مسلمین را مطرح می‌کند. امام در استدلال با معاویه ناچار معیارهای مورد قبول او را مطرح می‌فرماید که اگر بیعت را قبول داری مردم با من بیعت کرده‌اند و اگر شورا را قبول داری، شورای مهاجر و انصار مرا برگزیدند دیگر چه بهانه‌ای می‌توانی داشته باشی؟ در صورتی که باور و اعتقادات امام (ع) نسبت به امامت و رهبری عترت بر همگان روشن بود.

در این فراز از نامه، فضای تاریخی حاکم بر تولید گفتمان فضایی است که پیرامون تصدی حکومت و حکمرانی بر مردم می‌گردد و ساختار زبانی این گفتمان امام علی (ع) بیانگر برهه‌ای از تاریخ است که در آن حکومت و حکمرانی هسته مرکزی گفتمان آن زمان را تشکیل می‌دهد و این موضوع خود سبب تولید

گفتمان و عامل اصلی نزاع گفتمانی در آن برهه تاریخی است که تاریخ از آن پرده برمی‌دارد. به‌کارگیری عبارات «بَايَعِي الْقَوْمَ الَّذِينَ بَايَعُوا أَبَا بَكْرٍ وَ عُمَرَ وَ عُثْمَانَ عَلَىٰ مَا بَايَعُوهُمْ عَلَيْهِ» در سطح زبانی نشان دهنده این است که ساختار زبانی این جملات در پی پروراندن هسته مرکزی و اصلی گفتمان حضرت است. این هسته اصلی موضوع حکومت و خلافت می‌باشد که همشینی کلماتی نظیر (ابوبکر، عمر، عثمان، بايعوا) ذهن را به سمت سوی خلافت و ولایت سوق می‌دهد.

۳-۲-۲. فضای معنایی

گفتمان‌ها با ترکیب ژانرهای مختلف و با بکارگیری روش‌های گوناگون عملیاتی، به دنبال تولید معنا هستند و هدف نهایی در تولید گفتمان خلق معنا است. گفتمان‌ها در حقیقت تجلی معنایی هستند که انسان برای فضای زیستی خود آن را مناسب می‌بیند و در این دیدگاه زبان وسیله معنا آفرینی و به‌عنوان کنشی خلاق گر است و به دنبال بازآفرینی، معنا سازی و باز نمود فضای زیستی مناسب در دل گفتمان است (عناتی، ۱۳۹۷: ۱۵۴). در حقیقت می‌توان گفت که گفتمان‌ها می‌توانند بر اساس فضای زیستی و فرآیند زیستی حاکم بر تولید معنا از یکدیگر متمایز می‌شوند. بنابراین زمانی که از فضای معنایی سخن گفته می‌شود، در حقیقت به دنبال معنای زیرین و زبرین و ترکیب‌های این دو هستیم که هر ترکیب می‌تواند با هریک از معانی مزبور متفاوت، متمایز شود. این معنای ترکیبی اساس گفتمان را تشکیل می‌دهد که ریشه در معناسازی انسان در محیط پیرامون خود دارد (بشیر، ۱۳۹۷: ۱۴۸). بر این مبنا دو طرف گفتمان به دنبال جذب و کشش فضای گفتمانی و جامعه به سمت و سوی گفتمان خود هستند و تجربه زیستی و فضای زیستی بر اساس نظریه گفتمان بی‌شک متأثر از این فرآیند معناسازی خواهد بود. فضای زیستی امام علی(ع) بدون شک با فضای زیستی معاویه در تضاد است و در نتیجه وجود همین تضاد شاهد تفاوت در بن معنای گفتمانی دو طرف هستیم.

حضرت در نامه ۱۷ نهج‌البلاغه معاویه را این‌گونه مورد خطاب قرار می‌دهد:

«وَأَمَّا قَوْلِكَ إِنَّا بَنُو عَبْدِ الْمَنَافِ فَكَذَلِكَ نَحْنُ وَلَكِنْ لَيْسَ أُمِّيَّةَ كِهَاشِمٍ وَلَا حَرْبَ كَعَبْدِ الْمَطْلَبِ وَلَا أَيْ سَفِيَانَ كَأَيِّ طَالِبٍ وَلَا الْمَهَاجِرَ كَالطَّلِيْقِ وَلَا الصَّرِيْحَ كَاللصِّيقِ وَلَا الْإِخْلَاقَ كَالْمَبْطُلِ وَلَا الْمُؤْمِنَ كَالْمَدْعَلِ (نامه ۱۷). اما این سخنت که گویی، ما فرزندان عبدمناف هستیم، آری ما نیز چنین هستیم، ولی امیه کجا و هاشم کجا؛ حرب کجا و عبدالمطلب کجا؛ ابوسفیان کجا و ابوطالب کجا؛ مهاجر در راه خدا را با آزاد کرده چه نسبت. و آن‌که نسبی صریح و آشکار دارد، با آن‌که خود را به خاندانی بسته است، هرگز برابر نباشد. آن‌که بر حق است همتای آن‌که بر باطل است نبود، و مؤمن کجا و دغلكار کجا؟ و چه بد فرزندی است، آن‌که پیرو پدرانی است که همه در دوزخ سرنگون شده‌اند.

در این فراز از گفتمان امام علی(ع) گذشته و حال را کنار هم قرار می‌دهد و به دنبال تولید معنا از طریق راهبرد مقایسه‌ای و بازآفرینی هویت حقیقی و زیستی وجودی دو طرف گفتمان است. در این فراز شاهد دو سویه گفتمان هستیم که هرکدام شاخصه وجودی و زیستی خود را دارند و همین شاخصه معیار و مبنای معنا آفرینی و بن معنای گفتمان امام علی(ع) به شمار می‌رود. در نگاه سطح- سطح در این فراز از گفتمان

امام علی(ع) شاهد باز نمود یا تصویر شخصیتی دو سویه گفتمان هستیم و بر این مبنا حضرت در کلام خویش با نگاه شخصیتی حقیقی را بازگو می‌کند و در نگاه عمق به سطح می‌توان این‌گونه این فراز را تحلیل کرد که امام علی(ع) با بازآفرینی هویت و بیان تعارض هویتی و زیستی بر مبنای اسلام، ایمان، اصلاح، تقوا و ... دست به باز تولید معنا و معنا بخشی ارزشی به گفتمان خویش می‌زند. بن معنای اصلی این فراز از امام علی(ع) تفاوت بین دو سویه رقابت گفتمان و بیان هویت حقیقی با تکیه بر تجربه زیستی و زیست محوری کنشگران گفتمان است. حضرت جریان مهاجرین و همچنین آزادسازی قریش به دستور پیامبر (ص) را یادآور می‌شود و با تکیه بر انگاره تاریخی و بر اساس اصل ارزش بخشی به گفتمان خود و ارزش زدایی از گفتمان رقیب به دنبال کنار زدن رقیب در رقابت گفتمانی و رسیدن به گفتمان غالب است که این موضوع با تشخیص بخشی و تشخیص زدایی به‌عنوان یکی از لوازم گفتمانی در کلام امیرالمؤمنین محقق می‌شود و معناسازی در این گفتمان از این رهگذر انجام می‌پذیرد. در اینجا معنا، معنای پراگماتیکاست و وقتی که درباره معنا و تولید معنا بحث می‌شود منظور معنای پراگماتیک گوینده است که خواننده را نیز مورد هدف قرار می‌دهد. تجربه زیستی با بافت و نگاه زبان‌شناسی با متن همسو می‌شود و فرآیند تولید معنایی را دنبال می‌کند که زمینه یا بافت یا به عبارتی تجربه زیستی را موردنظر قرار می‌دهد تا به فرآیند تولید معنا برسد. در این گفتمان بافت حضرت معنای پراگماتیک گفتمان خویش را با تکیه بر زیست تاریخی و با بیان تفاوت به خواننده القا می‌کند و مقصود خویش را بیان می‌سازد.

معنا در متن نهج‌البلاغه حاصل ترکیب تصاویر ذهنی مختلف است و هر مفهوم ذهنی یا هر تعبیر زبانی از واقعیات جامعه باید در درون شبکه‌ای از ارتباطات بین تصاویر ذهنی متعدد معنایی شود (قرایی سلطان آبادی، ۱۴۰۰: ۱۲۳). فرایند سازی معنایی پدام به رویکرد فرکلاف در رابطه با تحلیل گفتمان توجه دارد (بشیر، ۱۳۹۷: ۲۳)؛ اما در سطوح تحلیلی فراتر از آنچه در نظریه و روش فرکلاف مطرح شده، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد و تا مرحله آخر و به‌صورت نهایی به نتیجه‌گیری معنایی و یا به اعتباری نتیجه‌گیری حالت گفتمانی می‌رسد که نقطه گاه معنایی گفتمان به شمار می‌رود که در ادامه به انواع فرایندهای معنا ساز اشاره می‌شود:

الف) روابط بینامتنی

براساس روش پدام این سطح معنایی، سطح عمق-عمق (عمیق) است که در این سطح تحلیل بینامتنیت ذهنی تحلیل‌گر و بینامتنیت‌های مرتبط مورد بررسی قرار می‌گیرد (بشیر، ۱۳۹۸: ۱۴۳). در تحلیل گفتمان انتقادی، گفتمان فعال به گفتمانی اطلاق می‌شود که بهره‌گیری از آبخور متون معاصر یا کهن را در راستای فضای معنایی گفتمان خویش به کار می‌گیرد. فضای بینامتنی به فضایی اطلاق می‌شود که متون از متون دیگر متون متولد می‌گردند. این فضا بیانگر این است که روابط ساختاری، معنایی و همچنین ارتباطی و هویتی بین متون مختلف برقرار است. نمونه‌های زیادی از ارتباط بینامتنی بین گفتمان امام علی(ع) و گفتمان های دیگر نمود دارد. امام علی (ع) در راستای تقویت دال محوری گفتمان خود از اشعار عصر جاهلی و صدر اسلام و همچنین گفتمان قرآنی بهره می‌گیرد. ظرفیت گفتمانی در این گفتمان از پیوند این گفتمان با

گفتمان قرآنی سرچشمه می‌گیرد. حضرت در نامه ۲۸ نهج البلاغه این گونه با به‌کارگیری روابط بینامتنی معاویه را مورد خطاب قرار می‌دهد:

«ومنا خيرُ نساءِ العالمين ومنكم حمالة الحطب في كثير مما لنا» (نامه/۲۸) این فراز از گفتمان امام علی(ع) با آیات سوره مسد ارتباط بینامتنی برقرار است: «سَيَصْلِي نَاراً ذَاتَ لَهَبٍ وامرأته حَمَالَةَ الحَطَبِ» (مسد/۳-۴) که به‌کارگیری این بینامتنی و برقرار کردن پیوند گفتمان حاضر با گفتمان قرآنی که با سخره و ریشخند سیاسی همراه است، دو گفتمان را بازنمایی می‌کند. اختلاف بین دو گفتمان که هر کدام به دو جبهه مختلف منسوب هستند، هویت حقیقی گفتمان امام علی(ع) در برابر گفتمان معاویه است.

و در نامه ۱۷ چنین می‌فرمایند: «وَلَمَّا أَدْخَلَ اللهُ الْعَرَبَ فِي دِينِهِ أَفْوَاجًا وَ أَسْلَمَتْ لَهُ هَذِهِ الْأُمَّةُ طَوْعًا وَ كَرْهًا، كُنْتُمْ مِمَّنْ دَخَلَ فِي الدِّينِ إِمَّا رَغْبَةً وَ إِمَّا رَهْبَةً» (نامه/۱۷): «هنگامی که خداوند عرب را گروه‌گروه به دین خود درآورد و این امت برخی به رضا اسلام آورد و برخی به کراهت، شما از آن گروه بودید که اگر اسلام را پذیرفتند یا به سبب رغبت به دنیا بود یا از بیم جان». قسمت ابتدایی این نامه «وَلَمَّا أَدْخَلَ اللهُ الْعَرَبَ فِي دِينِهِ أَفْوَاجًا» به سوره نصر اشاره دارد. خداوند در این سوره می‌فرماید: «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللهِ وَالْفَتْحُ وَ رَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللهِ أَفْوَاجًا» (نصر/۱-۲): «چون یاری خدا و پیروزی فرا رسد و ببینی که مردم دسته دسته در دین خدا درآیند». اشاره به جریان فتح مکه دارد. در آن روز افراد بی‌غرض صفحه دل را از لوث عشق به بت‌ها پاک کردند و مخلصانه وارد اسلام شدند ولی مشرکان متعصب و شیطان صفتانی که سال‌ها با اسلام در حال جنگ بودند به ظاهر و از روی ناچاری تسلیم شدند. ابوسفیان دشمن شماره یک اسلام و پدر معاویه از کسانی بود که در آن روز ظاهراً مسلمان شد و خانواده و بستگان او نیز به پیروی از او اظهار اسلام کردند.

ب) حقیقت و واقعیت

فرایندسازی معنایی روش پدام به معنای فهم تحولات معنایی از ظاهری به پنهان، سطح‌بندی معنایی در فرایند غنی شدن معنا از یک سطح به سطح دیگر، و در نهایت فهم فرایند ساخت معناست. در همین زمینه باید گفت که فهم این فرایند نیازمند توضیح حقیقت و واقعیت است. از جمله مفروضات اساسی در تحلیل گفتمان انتقادی پدام این است که درک حقیقت با وجود حقیقت کاملاً متفاوت است و حقیقت دارای درجات متفاوتی است و سطوح مختلف آن در وضعیت‌های مختلف، جلوه‌های مختلفی به خود می‌گیرد (بشیر، ۱۴۰۰: ۴۰). حقیقت و واقعیت در ارتباط با نزاع گفتمانی همیشه مورد بحث و چالش بوده‌اند و قدرت و هژمونی نیز در ارتباط با موضوع حقیقت و واقعیت نقش ایفا می‌کنند و در عرصه نزاع گفتمانی به دنبال وارونه کردن حقیقت است و صاحبان قدرت، با به‌کارگیری روش‌های مختلف در سطح هویتی به دنبال این هستند که حقیقت و واقعیت را به طرز دیگری و به‌طور وارونه جلوه دهند و دال محوری گفتمان قدرت با تکیه بر، بر هم زدن حقیقت و واقعیت در نزاع گفتمانی محقق می‌شود. معاویه در گفتمان خود پس از کشته شدن عثمان و بر پا کردن غوغا با وارونه کردن واقعیت، حضرت علی(ع) را عامل قتل معرفی می‌کند. معاویه در گفتمان خویش بعد هویتی و شخصیتی امام علی(ع) را در کانون توجه خود قرار می‌دهد و از هر شگردی برای برهم زدن تعادل دال محوری در گفتمان علی(ع) استفاده می‌کند.

برهم زدن حقیقت و واقعیت شگرد دو سویه گفتمان است و در گفتمان امام علی(ع) مشهود است که ایشان در نامه ۳۹ نهج‌البلاغه بر معاویه خرده می‌گیرد که چرا در گفتمان خود حقیقت و واقعیت‌ها را تباه می‌سازد:

«سبحان الله ما أشد لزومك للأهواء المبتدعة والحيرة المتبعة مع تضيق الحقائق واطراح الوثائق التي هي لله طلبته» (نامه/۳۹). سبحان الله! معاویه چه سخت به هوس‌های بدعت‌زا و سرگردانی پایدار وابسته‌ای! حقیقت‌ها را

تباه کرده و پیمان‌ها را شکسته‌ای، پیمان‌هایی که خواسته خدا و حجت خدا بر بندگان او بود.

در این سخن امام علی(ع) بر هم زدن حقیقت‌ها و واقعیت‌ها را در گفتمان رقیب برجسته می‌کند و به پیمان‌شکنی معاویه در نتیجه عدم پایبند بودن به حقیقت‌ها و واقعیت‌ها اشاره می‌کند و در ارتباط با حقیقت و واقعیت مرتبط با کشته شدن عثمان، معاویه را محکوم می‌کند و برای رسیدن به قدرت و حکمرانی که دال محوری در دو گفتمان هستند، پشت کردن به حقیقت و واقعیت را ترسیم و بیان می‌سازد.

در ارتباط با موضوع خلافت و حکمرانی معاویه شخصیت حضرت علی(ع) را به طوری وارونه منعکس می‌سازد و صفاتی چون جنگجویی و مال‌طلبی را به جای حقیقت و واقعیت در کلام خود برجسته می‌سازد. حضرت علی (ع) در گفتمان خود با علم به این حقیقت به دنبال برجسته‌سازی حقیقت و واقعیت است و بیش از هر چیز در نزاع با گفتمان رقیب به دنبال بیان حقیقت و واقعیت شخصیت خود است:

«ولو شئت لأهديتُ الطريقَ إلى مصفى هذا العسلِ ولباب هذا القمحِ ونسائج هذا الفز ولكن هيهات أن يغلبني هوای» (نامه/۴۵). من اگر می‌خواستم می‌توانستم از عسل پاک و از مغز گندم و بافته‌های ابریشم برای خود لباس و غذا تهیه کنم اما هیهات اگر هوای نفس من بر من چیره گردد.

در این فراز از سخنان، امام علی(ع) برای مقابله با تکنیک واقعیت‌زدایی از شخصیت امام علی(ع)، به بیان حقیقت و واقعیت شخصیت و هویت خویش می‌پردازد. برخلاف آنچه که گفتمان رقیب به دنبال رواج آن است، حضرت در گفتمان خویش ویژگی‌های مهم شخصیتی خود را به عنوان حقیقت و واقعیت وجودی برجسته‌سازی می‌کند و از این طریق به دنبال حاکمیت بر فضای زیستی گفتمان است که معاویه با تحریف واقعیت و حقیقت به دنبال مسموم کردن این فضا و رسیدن به شرایط یکسان از قدرت و هژمونی است. در مقابل امام با تشریح واقعیت وجودی خود صفاتی از خود را بیان می‌کند که کاملاً در تعاند با ادعای معاویه و اشاعه گفتمان او در نزاع گفتمانی است و تصویری حقیقی و راستین از خود در مقابل دیگری ترسیم می‌کند.

ج) هژمونی و هویت

هژمونی یکی از مهم‌ترین مفاهیمی است که در خلق گفتمان تأثیرگذار است؛ هژمونی با مفهوم اقتدار در ارتباط است و به معنای نفوذ یک گروه اجتماعی بر گروهی دیگر است. نخستین بار مارکسیست‌ها اصطلاح هژمونی را مطرح کردند و از نظر این جریان هژمونی به معنای چیرگی مادی و معنوی گروه مسلط بر گروه تحت سلطه است و گروه تحت سلطه باید تحت تأثیر آن‌ها نگرش آن گروه به خود و دیگر انسان‌ها را در خود بپذیرند (عبید، ۲۰۰۵: ۶۲). هژمونی با مفاهیمی چون قدرت و اعمال فشار، نیرو و برتری در ارتباط

است و این مفهوم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مفهوم هژمونی زمانی برقرار می‌شود که قدرت گفتمان سبب به حاشیه بردن گفتمان رقیب است و فرآیند استحکام هژمونی از به هم پیوستن دال‌ها ناشی می‌شود و زمانی اتفاق می‌افتد که گفتمان بتواند عامه مردم را با خود همراه سازد و دال مرکزی گفتمان در بین مردم نهادینه شود در این صورت می‌توان گفت که گفتمان برای مدتی در بین مردم و برای مدت زمانی نهادینه شده است (سلطانی، ۱۳۸۴: ۸۲-۸۳). اگر چه قدرت در خلق گفتمان اهمیت دارد اما به نظر می‌رسد تأثیر هویت در جوامع اسلامی، به مراتب بیشتر از قدرت با مفهوم غربی آن می‌باشد.

در نامه امام علی(ع) به معاویه مشهود است که امام(ع) در گفتمان خویش به سراغ دال مرکزی گفتمان رقیب رفته است و آن را به چالش می‌کشد و قصد دارد تا هژمونی گفتمان رقیب را دربارهی مشروعیت معاویه در به عهده گرفتن ولایت مسلمین در هم بکوبد:

«وَقَدْ أَتَانِي كِتَابٌ مِنْكَ ذُو أَفَانِينَ مِنَ الْقَوْلِ، ضَعُفَتْ قُوَاهَا عَنِ السِّلْمِ، وَ أَسَاطِيرٌ لَمْ يَحْكُهَا [عِنَّا] مِنْكَ عِلْمٌ وَ لَا حِلْمٌ؛ أَصْبَحَتْ مِنْهَا كَاخْبَاطِ فِي الدَّهَاسِ وَ الْخَابِطِ فِي الدِّيمَاسِ، وَ تَرَفَّقْتَ إِلَى مَرْقَبَةٍ بَعِيدَةٍ الْمَرَامِ نَارِخَةَ الْأَعْلَامِ، تَقْصُرُ دُونَهَا الْأُنُوقُ وَ يُجَادَى بِهَا الْعَيْوُقُ. وَ حَاشَ لِلَّهِ أَنْ تَلِيَّ لِلْمُسْلِمِينَ [مِنْ] بَعْدِي صَدْرًا أَوْ وَرْدًا، أَوْ أُجْرِي لَكَ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ عَقْدًا أَوْ عَهْدًا. فَمِنَ الْآنَ فَتَدَارِكُ نَفْسَكَ وَ أَنْظُرْ لَهَا، فَإِنَّكَ إِنْ فَرَطْتَ حَتَّى يَنْهَدَ إِلَيْكَ عِبَادُ اللَّهِ أَرْجَيْتَ عَلَيْكَ الْأُمُورَ وَ مُبِعْتَ أَمْرًا هُوَ مِنْكَ الْيَوْمَ مَقْبُولٌ؛ وَ السَّلَامُ (نامه/۶۵): نامه‌ای از تو به من رسید، سراسر سخن‌پردازی و مبهم و مغشوش، در آشتی‌جویی، سست و ناتوان. افسانه‌هایی که در بافتن آن نه دانشی به‌کاررفته و نه خردی. همانند کسی شده‌ای که بر روی ریگ روان راه می‌سپرد یا در بیابانی تاریک، بی‌آنکه راه را بشناسد، گام برمی‌دارد. می‌خواهی به‌جایی فرا روی که برای تو دست نیافتنی است و به راهی روی که نشانه‌هایش ناپیداست. عقابان بلندپرواز به اوج آن نتوانند رسید که هر که بر آن بالا رود به ستاره عیوق خواهد رسید. پناه می‌برم به خدا، که پس از من بست و گشاد کارهای مسلمانان را تو بر دست گیری. یا تو را منصبی دهم که با یکی از آن‌ها عقدی توانی بست یا پیمانی توانی نهاد. پس، هم‌اکنون، در پی چاره کار خویش باش که اگر تقصیر و کوتاهی کنی، بندگان خدا به‌سوی تو بسیج شوند و درهای چاره به رؤیت بسته گردد، و آنچه امروز از تو می‌پذیرند، دیگر نخواهند پذیرفت. والسلام».

در این فراز از نامه‌ای که امام علی(ع) به معاویه داده‌اند مبرهن است که مفهوم هژمونی حول این حقیقت می‌چرخد که گفتمان معاویه متناسب با فضای جامعه نیست. گفتمان معاویه به ظاهر صلح محور است و گفتمان رقیب در درون خود، هویت و حقیقتی ناپیدا دارد که اوضاع نابسامان مردم و جامعه‌ی مصیبت زده در صورت قدرت پیدا کردن این گفتمان نابود خواهد شد؛ لذا با توجه به حقیقتی که امام(ع) به آن ایمان دارد، به دنبال تحقق هژمونی گفتمان خویش است تا با کنار زدن گفتمان رقیب، مشروعیت حکومت خویش و صلاحیت خود در اداره‌ی امور مسلمین را گوشزد کند.

گفتمان حاضر با تکیه بر تولید معنا و برجسته‌سازی و تأکید بر محتوای دال مرکزی به دنبال هژمونی و حاکمیت ایدئولوژی شیعی بر جامعه است که در مقابل جریان اموی فاسد قرار دارد و به دنبال استیلای هژمونیک بر سراسر جامعه است و شگرد استیلای هژمونی در گفتمان امام علی(ع) به حاشیه راندن گفتمان

رقیب و تأکید بر صفاتی است که در رقیب هست و شایسته‌ی رهبری جامعه‌ی اسلامی نیست و از این رهگذر به دنبال تثبیت هژمونی و برجسته ساختن دال مرکزی گفتمان خویش است. امام علی(ع) در گفتمان خویش از هویت و حقیقت رقیب پرده برمی‌دارد. معاویه در پی این است تا با پنهان کردن خود و هویت خود افکار خود را در جامعه هژمونی کند. و امام علی (ع) در پی این است تا با داخل شدن در یک نزاع گفتمانی مانع از فریب افکار عمومی شود.

و یا در نامه ۹ حضرت می‌فرمایند:

«وَأَمَّا مَا سَأَلْتَ مِنْ دَفْعِ قَتْلَةِ عُثْمَانَ إِلَيْكَ، فَإِنِّي نَظَرْتُ فِي هَذَا الْأَمْرِ، فَلَمْ أَرَهُ يَسْعِي دَفْعُهُمْ إِلَيْكَ وَ لَا إِلَيَّ غَيْرِكَ؛ وَ لَعَمْرِي لَئِنْ لَمْ تُتْرَعْ عَنْ غَيْبِكَ وَ شِقَاقِكَ، لَتَعْرِفَنَّهُمْ عَنْ قَلِيلٍ يَطْلُبُونَكَ لَا يُكَلِّفُونَكَ طَلْبَهُمْ فِي بَرٍّ وَ لَا بَحْرٍ وَ لَا جَبَلٍ وَ لَا سَهْلٍ، إِلَّا أَنَّهُ طَلَبٌ يَسُوؤُكَ وَ جِدَانُهُ وَ زَوْزٌ لَا يَسُرُّكَ لُقْيَانُهُ، وَ السَّلَامُ لِأَهْلِهِ (نامه ۹): و اما از من خواسته بودی که قاتلان عثمان را نزد تو فرستم، من در این کار اندیشیدم. دیدم برای من میسر نیست که آن‌ها را به تو یا به دیگری سپارم. به جان خودم سوگند، که اگر از این گمراهی باز نیایی و از تفرقه و جدایی باز نایستی، به زودی آن‌ها را خواهی شناخت که تو را می‌جویند و تو را به رنج نمی‌افکنند که در بیابان و دریا و کوه و دشت به سراغشان روی. البته تو در پی یافتن چیزی هستی که یافتنش برای تو خوشایند نیست و اینان کسانی هستند که دیدارشان تو را شادمان نخواهد کرد. سلام بر آنکه شایسته سلام باشد».

همان‌طور که مشاهده می‌شود هژمونی این فراز از نامه نیز به دنبال وارونه نشان دادن حقیقت است. در واقع معاویه با وجودی که می‌داند قاتلان عثمان چه کسانی هستند باز هم حضرت خونخواهی از آنان می‌کند و امام (ع) که این مهم را خوب می‌داند هژمونی را به گونه‌ای وارونه می‌کند و از شخصیت معاویه پرده برمی‌دارد. در واقع هویتی که معاویه به دنبال وارونه کردن آن است امام سعی می‌کند آن را به خود معاویه و اطرافیان او نسبت دهد.

۴-۲-۲. فضای ارتباطی

گفتمان با احساسات عواطف انسانی پیوند خورده است. گفتمان‌ها چیزی خارج از وجود انسان‌ها نیستند. گفتمان در ارتباط با انسان، گزاره‌ای است که انسان در نتیجه تأثیرپذیری از محیط پیرامون خود می‌آفریند و با تولید گفتمان درصدد تغییر جهان خارج از خود برمی‌آید. گفتمان‌ها در حقیقت تجلی معنایی هستند که انسان برای فضای زیستی خود خلق می‌کند. بر همین مبنا گفتمان‌ها می‌توانند با تمایز بین فضاهای زیستی از هم متمایز شوند. متمایزسازی گفتمان در راستای هویت‌سازی گفتمان صورت می‌پذیرد (بشیر، ۱۳۹۷: ۱۴۸). گفتمان‌ها هویت حقیقی خود را از تمایز زیستی خود یا آفریننده گفتمان به دست می‌آورند. هویت دینی گفتمان امام علی(ع) از خاستگاه خدایی و ارتباطش با پیامبر سرچشمه می‌گیرد خود حضرت این حقیقت را در جواب نامه معاویه پس از جنگ جمل این‌گونه ترسیم می‌کند:

«لَمْ يَمْنَعْنَا قَدِيمُ عِرْتَانَا وَ لَا عَادِيٌّ طَوْلُنَا عَلَى قَوْمِكَ أَنْ حَلَطْنَاكُمْ بِأَنْفُسِنَا فَتَكْحِنَا وَ أَنْكَحْنَا فِعْلَ الْأَكْفَاءِ وَ لَسْتُمْ هُنَاكَ، وَ أَيْ يَكُونُ ذَلِكَ [كَذَلِكَ]، وَ مِنَّا النَّبِيُّ وَ مِنكُمُ الْمَكْدَبُ، وَ مِنَّا أَسَدُ اللَّهِ وَ مِنكُمُ الْأَخْلَافُ، وَ مِنَّا سَيِّدَا شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَ مِنكُمُ صَبِيَّةُ النَّارِ، وَ مِنَّا خَيْرُ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ وَ مِنكُمُ حَمَالَةُ الْحَطَبِ، فِي كَثِيرٍ بِمَاءٍ لَنَا وَ عَلَيْكُمْ؛ فِإِسْلَامُنَا [مَا]

قَدْ سَمِعَ وَ جَاهِلِيَّتِنَا لَا تُدْفَعُ وَ كِتَابُ اللَّهِ يَجْمَعُ لَنَا مَا شَدَّ عَنَا، وَ هُوَ قَوْلُهُ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى " وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ"، وَ قَوْلُهُ تَعَالَى "إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لِلدِّينِ أَتَّبِعُوهُ وَ هَذَا النَّبِيُّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اللَّهُ وَ لِيُّ الْمُؤْمِنِينَ"؛ فَنَحْنُ مَرَّةً أَوْلَىٰ بِالْقَرَابَةِ وَ تَارَةً أَوْلَىٰ بِالطَّاعَةِ. وَ لَمَّا اخْتَجَّ الْمُهَاجِرُونَ عَلَيَّ الْأَنْصَارِ يَوْمَ السَّقِيْفَةِ بِرَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله) فَلَجُّوا عَلَيْهِمْ، فَإِنْ يَكُنِ الْفَلْحُ بِهِ فَاحَقُّ لَنَا ذُنُوكُمْ، وَ إِنْ يَكُنْ بَعِيْرُهُ فَالْأَنْصَارُ عَلَيَّ دَعَاؤُهُمْ» (نامه ۲۸)؛ اینک با شما طرح خویشاوندی ریختیم، ما از طایفه شما همسر گرفتیم، و شما از طایفه ما همسر انتخاب کردید، و برابر با شما رفتار کردیم، عزت گذشته، و فضیلت پیشین را از ما باز نمی‌دارد.

شما چگونه با ما برابری که پیامبر (ص) از ماست، و دروغگوی رسوا از شما. حمزه شیر خدا (اسدالله) از ماست، و ابوسفیان، (اسد الاحلاف) از شما، دو سید جوانان اهل بهشت از ما، و کودکان در آتش افکنده شده از شما، و بهترین زنان جهان از ما، و زن هیزم کش دوزخیان از شما، از ما این همه فضیلت‌ها، و از شما آن همه رسوایی‌هاست.

اسلام ما را همه شنیده، و شرافت ما را همه دیده‌اند، و کتاب خدا برای ما فراهم آورد آن‌چه را به ما نرسیده که خدای سبحان فرمود: «خویشاوندان، بعضی سزاوارترند بر بعضی دیگر در کتاب خدا» و خدای سبحان فرمود: «شایسته‌ترین مردم به ابراهیم، کسانی هستند که از او پیروی دارند، و این پیامبر و آنان که ایمان آوردند و خدا ولی مؤمنان است».

پس ما یک بار به خاطر خویشاوندی با پیامبر (ص)، و بار دیگر به خاطر اطاعت از خدا، به خلافت سزاوارتریم. و آنگاه که مهاجرین در روز سقیفه با انصار گفتگو و اختلاف داشتند، تنها با ذکر خویشاوندی با پیامبر (ص) بر آنان پیروز گردیدند، اگر این دلیل برتری است پس حق با ماست نه با شما، و اگر دلیل دیگری داشتند ادعای انصار به‌جای خود باقی است.

در این نامه از نهج البلاغه ارتباط ارزشی بین حضرت و بین اسلام و پیامبر اسلام هويت گفتمان را شکل می‌دهد. فضای ارزشی نهادینه شده در گفتمان امام علی(ع) از پیوند این گفتمان با گفتمان رسول خدا و هم چنین اسلام و قرآن است. در این فراز از گفتمان امام، کشف حقیقت مقصود گفتمان است.

فضای گفتمان در این فراز فضای ارزشی است و فضای ارزشی معنایی گفتمان را کامل تر می‌کند و حقانیت امام علی(ع) در ارتباط با دال مرکزی تقویت می‌کند. منظور از فضای ارزشی فضای سیالی است که بر پایه اخلاق، اعتقادات، رسوم و پیوندها استوار است. در خلق این فضا ارزش‌های دینی و اعتقادی نقش اساسی دارند (بشیر، ۱۳۹۷: ۱۴۹). فضای ارزشی گفتمان امام علی (ع) در این فراز این‌گونه تشریح شده. علی (ع) منسوب به پیامبر اسلام، حمزه، سرور زنان جهان یعنی حضرت فاطمه است و ارتباط و پیوند عمیق بین امام علی (ع) و پیامبر و این شخصیت‌ها بار ارزشی گفتمان را تشکیل می‌دهد و فضای معنایی گفتمان و حقانیت علی (ع) نسبت به تصدی خلافت و ولایت مسلمانان تقویت و عمق می‌بخشد و می‌بینیم که تشریح بار ارزشی نقش مهمی در غنا بخشی به بار معنایی گفتمان امام علی(ع) دارد و حضرت با تشریح این فضای ارزشی دال محوری را تقویت می‌کند. در واقع امام علی (ع) با فضای ارتباطی که ایجاد می‌کند، روح گفتمانی

خود را تعیین و مشخص کرده است که به‌نوعی تبیین‌کننده موقعیت کلی و شرایط حاکم در خلق گفتمان می‌باشد.

۵-۲-۲. فضای فراگفتمانی

این فضا، بیش از آن که به سطح هم‌زمانی گفتمان توجه داشته باشد، به سطح در زمانی و به‌عبارتی دیگر با فرایند تحول گفتمانی در دوره‌های مختلف توجه دارد. فضای فراگفتمانی، فضای ترسیم‌کننده شرایط قدرت-حاکمیت برای بروز گفتمان‌های مختلف روایی در دوره‌های مختلف است که با کشف این فضای فراگفتمانی می‌توان نسبت به فهم روایات مختلف و تعیین معانی، جهت‌گیری‌ها و اهداف آن‌ها اقدام کرد (بشیر، ۱۳۹۹: ۱۱۱).

در حقیقت فضای فراگفتمانی، شامل گفتمان‌هایی است که از ابتدای خلافت امیرالمؤمنین محور اصلی و دال مرکزی تقابل ایشان با معاویه قلمداد می‌شود. از جمله این محورهایی که چه بسا مهمترین محور هم به شمار می‌آید، محور به قتل رسیدن عثمان می‌باشد که معاویه با ادعای کاذب و دروغین خود به بهانه خون‌خواهی عثمان به تقابل با حضرت علی (ع) اقدام می‌کند به طوری که امام (ع) را مقصر اصلی این واقعه می‌داند. لذا این مسأله دال مرکزی گفتمان‌های تقابلی حضرت با معاویه به شمار می‌رود. این مسأله در بسیاری از پاسخ‌های امام به معاویه کاملاً مشهود است. ایشان در نامه ۶ نهج‌البلاغه چنین می‌فرمایند:

«وَلَعَمْرِي يَا مُعَاوِيَةَ لِنُنْظِرْتَ بِعَقْلِكَ ذُوْنَ هَوَاكَ لَتَجِدِيَّ أَبْرَأَ النَّاسِ مِنْ دَمِ عُثْمَانَ، وَ لَتَعْلَمَنَّ أَيُّ كُنْتُمْ فِي غَزَاةٍ عَنْهُ إِلَّا أَنْ تَتَحَقَّقُوا، فَتَجَنَّ مَا بَدَأَ لَكَ، وَ السَّلَامُ» (نامه/۶): ای معاویه، به جان خودم سوگند، که اگر به دیده خرد بنگری، نه از روی هوا و هوس، درخواهی یافت که من از هر کس دیگر از کشتن عثمان بیزارتر بودم و من از آن کناری جسته بودم، مگر آن که بخواهی جنایت را به گردن من نهی و چیزی را که بر تو آشکار است پنهان داری. والسلام».

و همچنین در نامه ۹ در پاسخ به درخواست معاویه در مورد خون‌خواهی از قاتلین عثمان چنین می‌فرماید:

«وَأَمَّا مَا سَأَلْتُمْ مِنْ دَفْعِ قَتْلَةِ عُثْمَانَ إِلَيْكُمْ، فَإِنِّي نَظَرْتُ فِي هَذَا الْأَمْرِ، فَلَمْ أَرَهُ يَسْعُنِي دَفْعُهُمْ إِلَيْكُمْ وَلَا إِلَى غَيْرِكُمْ: (نامه/۹): و اما از من خواسته بودی که قاتلان عثمان را نزد تو فرستم، من در این کار اندیشیدم. دیدم برای من میسر نیست که آنها را به تو یا به دیگری سپارم».

یکی از مسائل که کتاب‌های تاریخ از آن بسیار سخن رانده‌اند مسأله به قتل رسیدن عثمان توسط گروهی از مخالفان اوست. اما بعد از مدتی شرایط را برای تحول سیاست‌های حاکم تغییر مسیر داده و به خونخواهی از قتل عثمان برخاستند. پر واضح است مسأله خون‌خواهی عثمان بهانه‌ای بیش نبود، بهانه‌ای برای بیعت نکردن و شورش بر حضرت علی (ع)، خلیفه وقت مسلمین بود. به یقین اگر علی (ع) افرادی را به او تحویل می‌داد معاویه قناعت نمی‌کرد و باز افراد دیگری را می‌طلبید و همچنان بهانه جویی را ادامه می‌داد تا پایه‌های حکومت خود را در شام محکم کند و این نهایت ناجوانمردی در برابر امام مسلمین بود. به بیان بهتر؛ امام علی (ع) در این موارد گفتمان متن را با فراگفتمان‌های خارج از متن ارتباط می‌دهد به طوری که در

تک تک الفاظ و عبارات‌های کلام امام (ع) ارتباط آشکاری دارد. این موضوعات فراگفتمانی که باعث خلق گفتمان حضرت شده است به نوعی اسبابی برای خلق چنین گفتمان‌های از جانب امام شده‌اند.

۳. نتیجه‌گیری

در الگوی تحلیل انتقادی پدام، مبنا سیال‌سازی معنا است؛ در واقع روش عملیاتی پدام به صورت تلفیقی الگویی را در عرصه تحلیل گفتمان انتقادی معرفی می‌کند که معنا را در سایه ارتباط صورت گرفته جریان می‌دهد و تحلیل متن نیز متأثر از این ارتباط است. این الگو کمک شایانی به جستار حاضر در جهت تحلیل نامه‌های امام (ع) به معاویه با موضوعیت حکمرانی کرده است.

گفتمان تقابلی امام علی (ع) و معاویه در دوره‌ای ظهور پیدا کرد که خلافت و حکومت فضای جامعه را تحت تأثیر قرار داده بود. به همین جهت هسته مرکزی گفتمان آن دو متأثر از این فضا و نیز متأثر از نوع نگاه طرفین به حکومت و حکمرانی در بستر زبان در آن برهه زمانی خاص است. امام علی (ع) در راستای تقویت هسته مرکزی گفتمان خود، از قرآن بهره می‌گیرد به طوری که ظرفیت گفتمانی حضرت خاستگاه توحیدی دارد و مرتبط با اصول اسلامی و بر مبنای عدالت محوری و دینداری است. در واقع ساختار زبانی گفتمان امام (ع) با محوریت حکومت توحیدی و دین محوری شکل می‌گیرد و امام در تلاش است سطح ظاهری و ساختاری گفتمان خود را با فضای آن زمان گره بزند. این فضای ساختاری به نحوی بیان می‌شود که فضای معنایی قابل فهمی را می‌سازد.

امام علی (ع) فضای معنایی گفتمان خویش را جلوه می‌دهد و بن معنای اصلی گفتمان او، تفاوت بین دو سویه رقابت گفتمان با تکیه بر تجربه زیستی کنشگران گفتمان است که بر اساس اصل ارزش‌بخشی به گفتمان خود و ارزش‌زدایی از گفتمان رقیب در پی کنار زدن رقیب در رقابت گفتمانی است. فضای معنایی ارزشی یا معنایی که از گفتمان اخلاق‌مداری و دینداری نشأت می‌گیرد، کمک می‌کند تا حقیقت و واقعیت آشکار شود. در واقع مؤلفه حقیقت و واقعیت در الگوی پدام در تحلیل این متن چنین می‌نماید که گفتمان نزاع‌گونه‌ای مورد بحث بوده است و قدرت و هژمونی در ساحت نزاع گفتمانی در پی وارونه کردن واقعیت است که در ارتباط با موضوع حکمرانی معاویه، شخصیت امام علی (ع) را به طور وارونه بازتاب می‌کند و خصلت‌هایی همچون ثروت اندوزی و ... را به جای واقعیت برجسته می‌کند و امام علی (ع) با علم و آگاهی نسبت به این حقیقت در نزاع با گفتمان رقیب در پی بیان واقعیت شخصیت خود است. به طوری که امام فضای ارتباطی را به نحوی در گفتمان خود پیش می‌برد که به دنبال حقانیت و تقویت شخصیت خود به عنوان خلیفه مسلمین است بدین منظور امام (ع) گفتمان خود را -هرچند گفتمانی نزاعی و تقابلی با معاویه- را از گفتمان قرآن جدا نمی‌کند به طوری که بینامتنیتی که بین گفتمان امام و قرآن صورت گرفته، بسیار مشهود است.

منابع

- قرآن کریم.
- آقاگل زاده، فردوس. (۱۳۸۵). **تحلیل گفتمان انتقادی**. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- باشلار، گاستون. (۲۰۰۴). **تجربه مکان**. جلال ستاری. تهران: توس.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۵). **کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی**. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلام.
- ----- (۱۳۹۷). **تحلیل گفتمان دینی**. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.
- ----- (۱۳۹۸). «تحلیل گفتمانی بیعت در نامه‌های حضرت علی (ع) و معاویه بر پایه نظریه مدیریت هماهنگ معنا». **فصلنامه پژوهش‌های نهج البلاغه**، سال ۱۸، شماره ۶۲، ۱۳۱-۱۶۵.
- ----- (۱۴۰۰). «فرآیند ساخت معنا در تحلیل گفتمان با روش پدام با مطالعه موردی بیداری اسلامی». **فصلنامه علمی روش‌شناسی علوم انسانی**، سال ۲۷، شماره ۱۰۶، ۳۱-۴۸.
- بشیر، حسن، رجبی، محسن و تالی طیبی، مرضیه. (۱۳۹۹). «تحلیل گفتمان آیه تبلیغ در خطبه غدیر به روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام». **دو فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث**، سال ۱۳، شماره ۲، ۱۰۷-۱۲۸.
- حنفی، حسین. (۲۰۱۲). **تحلیل الخطاب**. المؤتمر العلمي الثالث: تحلیل الخطاب العربي عمان: جامعة فيلادلفيا.
- دشتی، محمد. (۱۳۹۲). **نهج البلاغه**. چاپ دوازدهم. قم: انتشارات نشتا.
- سلطانی، محمدرضا. (۱۳۸۴). **کارآمدی نظریه لاکلا و موف در تبیین و فهم متون: روشی انتقادی**. تهران: انتشارات پگاه.
- عبید، حاتم. (۲۰۰۵). **في تحلیل الخطاب**. عراق: كلية الآداب و العلوم الإنسانية.
- عضدانلو، حمید. (۱۳۸۰). **گفتمان و جامعه**. تهران: نشر نی.
- عنانی، ولید. (۲۰۱۹). **اللغة والخطاب والمجتمع**. دمشق: دارالکتب.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۸۷). **تحلیل انتقادی گفتمان**. شایسته پیران، مهران مهاجر و محمد نبوی، تهران: طبع و نشر.
- فیلیپس، لوئیز و یورگنس، ماریانه. (۱۳۹۳). **نظریه و روش در تحلیل گفتمان**. ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- قرایی سلطان‌آبادی، احمد. (۱۳۹۷). «بازشناسی سطوح گفتمانی». **پژوهشنامه نهج البلاغه**، سال ۶، شماره ۲۱، ۱-۱۹.
- ----- (۱۴۰۰). «واکاوی پدیده معنا در بخش‌هایی از نهج البلاغه با رویکرد معناشناسی چارچوب فیلمور». **پژوهشنامه نهج البلاغه**، سال ۹، شماره ۳۴، ۱۳۷-۱۲۰.
- هوارث، دیوید. (۱۳۹۸). **تحلیل گفتمان انتقادی**. روح الله قاسمی. چاپ اول. تهران: نشر نی.